

Srednjovjekovni gradić Pićan u Istri
Medieval Pićan in Istria

Radovan Ivančević

Odsjek za povijest umjetnosti
Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu

Radijus ozračja spomenika

Izvorni znanstveni rad – Original scientific paper

predan 12. 11. 1996.

Sažetak

Autor razmatra radijus ozračja spomenika kao ključni pojam (key word) za spoznavanje osobitosti koje neku građevinu ili građevni kompleks čine spomenikom, a zatim i za održavanje i obnovu spomeničke vrijednosti, kad je ugrožena ili uništena. Radijus (nevidljivog) kruga, odnosno hemisfere u prostoru oko spomenika, označava minimalnu ili optimalnu zaštitnu zonu prostora, nužnu da bi se spomeniku, kao vrijednosnom pojmu i organskom biću, omogućilo normalno trajanje i slobodno »disanje«. To je prostor koji svaki spomenik posvaja svojom atraktivnošću.

U toj se zoni, radijusu ozračja, sastaju, a često i sukobljuju dvije aure suprotnih ili suprotstavljenih žarišta: ona što zrači oko spomenika i ona oko najbliže susjedne građevine u prostoru. Možemo ih zamisliti i kao magnetska ili gravitacijska polja, a njihov se međusobni odnos ostvaruje na tri načina: ili su udaljena jedno od drugog ili se dodiruju ili zadiru jedno u drugo. Povoljna je razdaljina spomenika i susjednih gradnji kad se njihova polja privlačnosti ne dodiruju ili se tek dotiču, a tenzije i sile odbijanja mogu se javiti kad jedno polje zadire u drugo, što dovodi do ugrožavanja spomeničke cjelovitosti, agresije na okružje spomenika, pa i do potiranja spomeničkog ozračja.

Brojni primjeri svjedoče o univerzalnoj važnosti pojma ozračja spomenika u interpretaciji kulturne baštine i o izuzetnom značenju odnosa prema okolišu spomenika za sudbinu njihova trajanja (ili uništavanja). Tezu o stvarnom postojanju radijusa sila djelovanja ili hemisfere ozračja građevine, interpretiranu na primjerima graditeljskog nasljeđa hrvatskoga sjevera i juga, autor ističe kao važnu i nezaobilaznu komponentu u pristupu zaštiti i obnovi spomenika arhitekture. Iako predstavlja opće mjesto teorije – obično je zapostavljena u praksi zaštite spomenika.

Na Saboru hrvatskih graditelja u Crikvenici 1993. godine izložio sam sustavno i obrazložio u šesnaest poglavlja, svoj pristup problemima obnove i zaštite graditeljske baštine, nakon stradanja u ratu što je tada još trajao.¹ Budući da je svako poglavlje bilo kratko i sažeto poput definicije s tek najnužnijom argumentacijom, ovom ću prilikom razraditi temeljitije jednu od tih teza, koja je naslov moga priloga.²

Radijus ozračja spomenika ključni je pojam (*key word*) ponajprije za spoznavanje spomenika – odnosno da bismo cjelovito i dubinski shvatili one osobitosti koje neku građevinu ili građevni kompleks čine spomenikom – a zatim i za održavanje ili obnovu spomeničke vrijednosti, kad je ugrožena ili uništena. Riječ je o radijusu (nevidljivog) kruga ili, točnije, hemisfere u prostoru oko spomenika, koji označava optimalnu ili minimalnu nužnu zaštitnu zonu prostora, što omogućuje spomeniku normalno trajanje i slobodno »disanje«.

U toj se zoni sastaju, a često i sukobljuju dvije *aure* suprotnih ili suprotstavljenih žarišta: ona što zrači od spomenika i oko njega, te ona oko prve najbliže susjedne građevine ili grupe građevina u prostoru.

Možemo ih zamisliti i kao magnetska ili gravitacijska polja, a njihov međusobni odnos ostvaruje se uglavnom na tri načina: ili se prostiru tako da je jedno udaljeno od drugog ili se dodiruju ili pak zadiru jedno u drugo. Služeći se metaforom magnetskog ili gravitacijskog polja, moglo bi se reći da je povoljna razdaljina između spomenika i susjednih gradnji kad su njihova polja privlačnosti udaljena ili se tek dotiču svojim vanjskim obodom, a tenzije i neugodne sile odbijanja mogu se javiti kad jedno polje zadire u drugo, što, u konačnom slučaju, može dovesti i do potiranja.

Radijus hemisfere aktivnog djelovanja i radijacije građevine u prostoru – bez obzira da li smo toga svjesni ili ne – jedno je od integralnih svojstava *svakog* spomenika.

Upravo stoga mogli bismo navesti mnoštvo primjera, negativnih ili pozitivnih. Brojne građevine spomeničke vrijednosti koje su, doduše, sačuvane ili »pošteđene« od rušenja ili nasilnih preinaka ipak se guše u svom ambijentu ili su degradirane neadekvatnim okruženjem.³

Što je uopće ostalo od ona tri sama po sebi dobro očuvana renesansna ljetnikovca (Bunić-Gradićeva, Gundulićeva i Natali-Sorkočevićeva) na sjevernoj obali zaljeva i njihova djelovanja kao aktivnog faktora u prostoru? Nekoć su to bila tri fokusa sila koje su nadaleko djelovale u svom okružju kultivirajući pejzaž terasastim podzidavanjem tla, stvarajući nove izohipse terena, povezujući ih kosinama kamenih stubišta usječenih ili reljefno istaknutih i natkrivajući staze (šetnice) sjenovitom odrinom vinove loze razapete nad kamenim stupovima i nad pravocrtnim popločenim šetnicama oblikujući transparentne volumene zraka definirane samo bridovima. Ponosna i skladna renesansna zdanja nekoć su bila *atrakcija* u doslovnom smislu, jer su privlačila (*attractive*) ne samo pogled prolaznika i posjetilaca nego, u prenesenom smislu, i radnu energiju težaka i plodine prirode s mnogo šireg područja. Ljetnikovci su nekoć bili glavno znamenje i najvažniji sadržaj grškog zaljeva, ponosni gospodari vizualnih mjera i proporcija, te volumenskih odnosa u komponiranju cjelokupnog okom obuhvatnog prostranstva. Zgrade i terase s perivojima i zidovima međusobno su se kon-

frontirale i komunicirale u neposrednom dogledu ne samo na toj strani nego i sa suprotnom obalom zaljeva, poluotoka Lapada. (Sl. 13b)

Te brižno komponirane arhitektonsko-parkovske cjeline danas su nasilno razdvojene interpolacijama i postale su tek beznačajni umetak u sklopu novogradnji podignutih tijekom druge polovice XX. stoljeća. Ljetnikovci su se izgubili među nakaznim i kaotičnim aglomeracijama hiperdimenzionirane pseudomoderne arhitekture.⁵

1. Renesansni ljetnikovac Gučetić (1575–1581)⁴ u Rijeci dubrovačkoj, degradiran je i doslovno »ponižen« nizom hiperdimenzioniranih višekatnica Mokošice u socrealističkom stilu, izgrađenih neposredno nad njim.

2. Druga varijanta agresije: uz samu terasu renesansnog ljetnikovca obitelji Gundulić u dubrovačkoj luci Gruž naliježe krovšte skladišne zgrade.

Sljedeća dva indikativna negativna primjera možemo analizirati tako da jedan prosuđujemo u urbanome mjerilu a drugi kao osamljeni spomenik u pejzažu.

3. Urbana aglomeracija *Vrbnika na Krku* vrijedna je podjednako u tlocrtu, koji u svom ovalnom obliku generira od izohipsa brijega na kojem se nalazi, kao i u elevaciji gdje kubusi kuća i trostrane prizme krovova sa zvonikom tvore dinamičku volumensku kompoziciju. Karakteristična je lokacija naselja, na samom rubu visoke stijene, koja se gotovo okomito spušta u more ili, obratno, u slici grada osebujno je da on neposredno raste iz plohe mora.⁶ Podjednako je važno da iz suprotne vizure, gledajući s otoka prema moru, ploha brijega raste iz ravnice i na vrhu je okrunjena volumenom grada.

No, cjelina grada, kao prostorno-vremenskog spomenika, s te strane je potpuno uništena u naše doba: uz samo podnožje brijega, pa i na početku njegova uspona, izgrađena su nagršujuća industrijska zdanja i skladišta. Koja ih je sila ugradila i nametnula upravo tu, a koliko je međurazmaka bilo potrebno ili koliko je »odaha« među njima dovoljno da srednjovjekovni grad ne bude »pridavljen« u korijenu, no da i dalje slobodno »diše« ?

Takvi se urbanističko-projektantski zadaci ne mogu rješavati na crtačkoj dasci, niti se ikakve mjere i odnosi mogu propisati općenito kao normativni. Svaki je slučaj individualan. Mogli bismo samo napomenuti da bi projektanti u takovim slučajevima morali prije rješavanja zadatka, odnosno građevnih intervencija u prostoru, spoznati postojeće prostorne odnose arhitekture i prirode poput organskih tvorevina i poput bića.⁷ Svatko tko osjeća kako i gdje se ravno tlo počinje blago uspinjati da bi se potom stijena naglo vinula u visinu, točno može zacrtati u tlu onaj dio ravnog terena koji ne »pripada« ravnici, nego je dio »zaleta« uzvisine, odskočište strnog brijega, prostor mirovanja, prije uzlaza.⁸

4. Srednjovjekovni Draguč u Istri pokazuje sa svih strana, trodimenzionalno, još posve nedirnuto prirodno zeleno postolje brijega za razigranu volumensku kompoziciju naselja, kao i dio tla u koje se ono pretapa ili iz kojega se organski izdiže na jezičcu brijega što se odavaja od zaleđa. To je, zapravo, autentična povijesna *slika grada*, a tako su srednjovjekovni istarski gradići iskustvom spoznati i doživljeni u svojoj cjelovitosti i ljepoti od suvremenika i prikazani u nizu varijanata na istarskim freskama u XV. stoljeću.

1. Renesansni ljetnikovac *Gučetić* (1581.), uz obalu lijevo u Rijeci dubrovačkoj degradiran je i doslovno ponižen nizom hiperdimenzioniranih višekatnica izgrađenih neposredno nad njim

1. Renaissance *Gučetić villa* (1581) at left in Rijeka dubrovačka has been degraded and literally humiliated by a series of oversize high-rises towering above it

2. Uz samu terasu renesansnog ljetnikovca *Gundulić* (XVI st.) u luci Gruž naliježe skladišna zgrada

2. In Gruž harbour a storage building is attached to the terrace of the Renaissance *Gundulić villa* (XVIth c.)

3. *Vrbnik* na otoku Krku: formatom i formom privrednih zgrada u podnožju grada, narušen je izvorni sklad prirodne konfiguracije brijega i srednjovjekovnog grada na vrhu

3. *Vrbnik* on the island of Krk: the format and form of the buildings in the economic zone at the foot of *Vrbnik* destroys the original harmony of the natural configuration of the hill topped by the old town

5. Takovu intaktnu povijesnu sliku još i sada pružaju Kršan (a) i Pićan (sl. str. 26), još ukotvljeni u izvorni prirodni okoliš, ali i brojni drugi istarski gradići, nastali na brežuljcima još od prethistorije (*kašteljeri* brončanoga doba). Među njima je osobito karakterističan u regionalnome mjerilu niz brežuljaka od Plomina do Pazina, koji su bili jedan drugom u vidokrugu, povezani tako da su se znakovima, svjetlošću ili dimom vijesti o zbivanjima u kvarnerskom kanalu (prolazak galija ili flote) mogle širiti najvećom brzinom do središta Istre: *Plomin – Kršan – Pićan – Gračišće – Lindar – Pazin*.

6. No, pogledamo li pomnije *Plomin* – koji je iznutra zapušten i gotovo posve ruševan – vidjet ćemo da su neposredno uz istočno pročelje grada, dakle pristupno kad se dolazi iz pravca Rijeke, nasilno i agresivno uz gradske zidine izgrađene dvije banalne kuće. Dakle, umjesto da se obnavlja dragocjeni povijesni građevni fond – jer još strše čvrsti kameni zidovi kuća iako su bez krova – izgradnjom se degradira i ono posljednje što je od srednjovjekovnoga grada još preostalo, njegovo prirodno postolje i neposredni okoliš.

7. Kakav je sklad prirodne konfiguracije tla i čovjekova graditeljskog stvaralaštva posrijedi, kad je riječ o gradu kao »kruni brijega«, mogu pokazati primjeri živih gradova kao što su *Buje* ili *Motovun*, gdje je uglavnom još očuvan izvorni prirodni obris zelenoga brijega. No, to je podjednako važno i za renesansnu tvrđavu – dvorac *Veliki Tabor* u sjevernoj Hrvatskoj, podjednako dragocjeno i treba biti čuvano i najstrože zaštićeno.

Nužno bi bilo da se na svim fakultetima i učilištima, gdje se interpretiraju arhitektonska djela i kompleksi, kao i urbanistička ostvarenja, na građevinskim fakultetima gdje se odgajaju projektanti koji često velikim zahvatima zadiru u prostor, kao temeljna spoznaja prenese uvjerenje da prostor nije *tabula rasa*, prazan list papira na koji se mogu po volji ucrtavati linije i pravci, nego *polje gusto isprepletenih sila*. Poznato je da u svakom prostoru djeluju i one nevidljive, ali dominantne sile (kao gravitacija) i podzemne (koje uvjetuju niz komponenata konstrukcije) i one tvarne (koje daju karakter prirodnom građe, kamena, gline ili drveta), te one nadzemne (atmosferski uvjeti, oborine, klima), pa sve do kozmičkih (insolacija). Specifične sile među čovjekovim tvorevinama također su dinamički faktor u prostoru i zahtijevaju da se spomenici i spomeničke cjeline promatraju tako da im se pribraja – nužan i neizbježan – prazan prostor okružja, hemisfera ozračja, *volumen zraka* koji im pripada kao ravnopravna sastavnica tvarnog volumena. Kada bi takovo gledanje i pristup primjenjivali arhitekti i urbanisti, graditelji cesta i mostova pri projektiranju, odnosno pri svakoj intervenciji u prostoru, bilo bi neusporedivo manje nesporezuma, promašaja, ugrožavanja i destrukcije spomeničke baštine.⁹

U pitanjima osjećaja za mjeru tog pripadajućeg prostora, obujma kojeg svaki volumen spomenika svojom gravitacijskom snagom »posvaja«, teško je određivati išta metrički i matematički jer je riječ o spoznaji koja se stječe tek nužnim prethodnim složenim iskustvom promatranja, kretanjem u prostoru i doživljavanjem prostora. Međutim, pouzdano se može reći da je *nedostatak* osjećaja za pauzu (u govoru ili muziciranju) ili za prazan prostor u arhitekturi ili urbanizmu

4. Srednjovjekovni *Draguč* u Istri organski izrastao na jezičcu brijega
4. *Medieval Draguč in Istria, organically placed on its hill*

5. Niz srednjovjekovnih istarskih gradića – kao što su *Kršan* (a) i *Pićan* (slika u naslov, str. 26) – još uvijek su ukotvljeni u izvorni prirodni okoliš

5. *A number of small medieval towns in Istria – such as Kršan (a) and Pićan (Photo pg. 26) are still steeped in their natural habitat*

6. *Plomin*: neposredno uz gradske zidine izgrađene su dvije nakanne novogradnje (lijevo), otimajući gradu prirodno postolje i namećući se u glavnoj pristupnoj vizuri iz Rijeke, a u gradu se brojne ruševne renesansne i barokne kuće ne obnavljaju

6. *Plomin: in the immediate vicinity of the city ramparts two monstrous new buildings (left) have risen, depriving the old town of its natural base, and dominating the main view emerging before the traveller coming from Rijeka; at the same time numerous Renaissance and Baroque houses in the old town have not been restored*

7. a)

b)

c)

7. Zaštita gradova kao »kruna brijega« – poput *Buja* (a) ili *Motovuna* (b) neodvojiva je od zaštite njihova šira okoliša, a to isto vrijedi i za renesansnu tvrđavu – dvorac *Veliki Tabor*, početak XVI. st. (c)

7. The preservation of towns which "crown" the tops of hills – such as *Buje* (a) or *Motovun* (b) cannot be divorced from the approach to their wider surroundings, and the same is true of the Renaissance fortification – the castle *Veliki Tabor* XVIth c. (c)

(između građevina) izraz primitivnog mentaliteta: *horror vacui...*¹⁰

Karakteristično i porazno je nasilje što ga provode projektanti *cesta u povijesnom prostoru i u kulturnom pejzažu*. Cesta nije samo funkcionalno sredstvo prometa, nego ima i svoju idejnu, pa i ideološku konotaciju. Betonske ceste smatrane su simbolom tehnološkog razvoja i duha brzine XX. stoljeća, simbolom »progresa« i stoga ideološki glorificirane podjednako u nacističkoj Njemačkoj i fašističkoj Italiji. Na posljednjem venecijanskom Biennalu prije kapitulacije Mussolinijeve Italije karakterističan je bio projekt koji je izravno konfrontirao futurističku viziju ceste kao simbola brzine i napretka i reakcionarnu i romantičarsku tradiciju čuvanja povijesnih cjelina. Autor je predlagao da se prekrije (prljavi i smrdljivi) Canal Grande i da se u čitavoj njegovoj širini izgradi autocesta. Bio bi to trijumfalni kraj ceste Roma – Venezia, koji bi doveo automobile do same Piazzette i Palazzo Ducale !

8. Prethodni primjer, dakako, nije izveden, ali ne treba ga ni olako uzeti, niti se smijati, jer ono što nije uspjelo fašističkoj Italiji, uspjelo je nama u Hrvatskoj. Naši su projektanti točno tako podrezali betonskim pristaništem za jahte široko i monumentalno manirističko stubište *drugog ljetnikovca Sorkočevića* što se s terase spuštalo ravno u more, što je dočekivalo gosta koji bi se dovezao čamcem i vodilo ga na terasu i u freskama oslikanu ložu.

9. Kao da su Sorkočevići bili obilježeni sudbinom, jer je devastacija ljetnikovaca agresijom ceste započela s *ljetnikovcem Petra Sorkočevića* (1521) na Lapadu kojemu je – zbog uštede desetak metara nasipa plitke obale – još potkraj XIX. stoljeća bilo srušeno presvođeno kameno spremište za čamac, orsan, i natkriti vidikovac, paviljun, na terasi nad njim. Kako izbjeći ubuduće takova bezumna, ničim opravdana nasilja nad povijesnim građevinama, koje, kao ova, nisu samo hrvatski, nego i europski spomenici kulture ?

10. Prilikom gradnje prve jadranske »magistrale« (danas je valjda već i posljednjem naivcu jasno da je stvarno možemo pisati jedino u navodnicima) po identičnom prošlostoljetnom trasiranju ceste (po kriteriju konjskog kolnog prometa) i u jednakim uvjetima porušen je orsan *ljetnikovca Bunić-Kabužića na Batahovini*, na samom ulazu u duboki zaljev Rijeke dubrovačke. Bez neposredne povezanosti s morem, kao (jedinim) plovnim putem ljetnikovci su odrezani od svog prirodnog izvorišta i njihova je struktura i arhitekotnska kompozicija ne samo degradirana nego i obesmišljena. Spomenik kulture i spomenik inteligenciji i kreativnosti renesansnih projektanata, postaje – kao rezultat agresije u organičko ozračje građevine – spomenikom besmisla: toliko truda u gradnji terase, da bi se živjelo nad bučnom i prometnom cestom i

10. Dio terase s orsanom *ljetnikovca Bunić-Kabužić* (XVI st.) na Batahovini također je žrtva cestogradnje: zbog diletantski trasirane »jadranske magistrale« porušen mu je orsan (sada je rana zarasla bršljanom).

10. Part of terrace with boathouse of the *Bunić-Kabužić* villa (XVIth c.) in Batahovina is another victim of road construction: owing to faulty projects for the so-called "Adriatic Highway" (now the sore place has been covered by ivy)

8. Sorkočevićev ljetnikovac u Rijeci dubrovačkoj s monumentalnim manierističkim stubištem što je povezivalo terasu s morem, a sada se utapa u armiranobetonskoj obali

8. The Sorkočević villa in Rijeka dubrovačka with its monumental manierist staircase connecting the terrace with the sea is now buried in a sea of reinforced concrete

9. Odlično očuvani ljetnikovac Petra Sorkočevića (1521) na Lapadu osakaćen je agresivnim trasiranjem ceste u XIX. stoljeću, kada je bio srušen čak i dio terase i zasvedeni orsan pod njom

9. The villa of Petar Sorkočević in Lapad (1521) which is in excellent condition was maimed by the road placed along it in the XIXth century causing the destruction of the vaulted boathouse underneath its terrace

10.

toliko ulaganja da bi se udisalo otpadne plinove benzinskih strojeva ?

11. U nizu hrvatskih jadranskih gradova i na otocima – kao na ulazu u hvarsku luku ili lopudski zaljev – srednjovjekovni i renesansni samostani zauzimaju osamljeno, ali izuzetno važno mjesto na izbočenom poluotoku, kao uvodni motiv u zaljev i rubna markacija u panorami grada. Nalik predstraži ili osmatračnici, oni kao da nadziru i čuvaju pristup zaljevu. Hoćemo li znati odgovoriti na izazov što su neki do danas uspjeli sačuvati svoj integritet i ostati »na osami«? Ako ih se »odsiječe« cestom od mora, izgubit će glavnu osobitost neposrednog izrastanja iz obalnih stijena. Za one cjeline takova karaktera, koje su se do danas sačuvale, pitamo se koliko će dugo izdržati buduće cestovne »progresivne« agresije ?

12. Kao jedno od načela – koliko jednostavno i jasno, toliko nepojmljivo zanemareno i nedopustivo neprimjenjivano – jest činjenica da je pretpostavka za uočavanje i razumijevanje prostornih odnosa i međudjelovanja spomenutih sila u pro-

11. (a) Hvar, franjevački samostan na rtu ulaza u luku, lociran je kao stražarsko motrište i ujedno znak i simbol. (b) Istu funkciju ima i samostan pred zaljevom Lopuda; cesta ga nikada ne bi smjela odrezati od mora, nego treba biti trasirana sa stražnje strane kompleksa.

11. (a) In Hvar, the Franciscan monastery is located at the entrance to the harbour as an observation post but also as a sign and symbol. (b) The same function is performed by the monastery before the bay of Lopud; it should never be cut off from the sea by a road, but have the road come from behind the monastery complex.

11. b)

12. (a) Tepih iz mačje perspektive,
12. (a). *A carpet from a "cat's perspective"*

(b) Isti tepih u pogledu odozgo
(b) *The same carpet seen from a greater height*

storu, naprosto *distanca*, dovoljna udaljenost motrišta. Ono što nam je »pred nosom« ne vidimo, cjelina se sagledava tek iz daljine, a prostorni odnosi prvenstveno – a ponekad i jedino – iz zraka. Dvije fotografije to sugestivno ilustriraju. Prva nije nikakva apstraktna »struktura«, kako izgleda na prvi pogled, nego fotografija realnog činioca u prostoru, samo viđenog iz nedovoljne udaljenosti i pod neadekvatnim kutom: to je ćilim na podu iz vizure kućnog ljubimca, iz *mačje perspektive*. Druga fotografija prikazuje isti tepih iz *čovjekove vizure* sa svim raščlanjenim oblicima, međusobno jasno diferenciranim i konfrontiranim, s prepoznatljivim elementima organizacije plohe.¹¹ Otprilike tako, kako mačka vidi tepih (i koliko mu razaznaje šare), tako vidi prirodu i toliko razumije komponente kulturnog pejzaža geodet kad kroz teodolit fiksira kote trase buduće ceste. Iz ptičje perspektive svakome je jasno da neće divljački sjeći prikazane motive poprečno, nego da će svoju intervenciju nastojati uskladiti sa zatečenim nacrtom u tlu: zamislino da je najveći ornamentalni motiv renesansni ljetnikovac s perivojem, onaj desno samostan s klaustrom, a donji da je dobro organizirano seosko gospodarstvo. No, trasa ceste ne može se odrediti naprosto kao srednja geometrijska proporcionala slobodnog prostora među nji-

ma, već joj mora prethoditi valorizacija: redovito jednom sustavu i prostornom organizmu treba više odaha, drugom manje, pa će biti racionalno i organski prirodno da se trasa uz jedan radijus ozračja neposredno priprije, a od drugoga što više udalji.

13. Pogled na *Sorkočevićev ljetnikovac* u Lapadu iz *veće udaljenosti* jasno otkriva kako je trebalo trasu ceste zacrtati uvučeno u kopno, paralelno s obalom (ako ne još dublje u zaleđe, ono barem lijevim rubom izreza fotografije), tako da ljetnikovac sačuva ne samo cjelovito svoju terasu (s paviljonom) i svoj orsan, nego i neposredni optički i funkcionalno prometni kontakt s morem. To ne bi isključivalo mogućnost trasiranja vijugave obalne staze za pješake, koja bi nizom okomica prema kopnu mogla komunicirati s glavnom transversalom.

14. Potpuno ruševni i napušteni srednjovjekovni gradić *Završje*, u graditeljskom pogledu intaktno je sačuvan u povijesnom obliku bez ikakvih recentnih intervencija. Povučen od glavnih prometnih pravaca Istre, čeka svoju revitalizaciju. No, na temelju dosadašnjih iskustava sa strepnjom iščekujemo taj trenutak pitajući se da li će obnova interesa – recimo

13. (a) Pogled na *Sorkočevićev ljetnikovac* na Lapadu iz *veće udaljenosti* pokazuje jasno kako je trasa ceste trebala biti locirana iza kompleksa, u kopnu. (b) Pogled s terase Gundulića prema Lapadu

13. (a) *View of the Sorkočević villa in Lapad from a greater distance shows clearly that the road should have been located inland, behind the complex.* (b) *View from the Gundulić's terrace towards Lapad*

turistička – za tu zabitnu lokaciju značiti obnovu naslijeđenih urbanih vrijednosti u prostoru ili devastaciju okoliša ?

Utvrđivanje temeljnih načela ponašanja u prostoru i korištenja prostora vitalno je pitanje hrvatske spomeničke baštine i uz jasno formuliranje u teoriji potrebno ih je provesti i u pravnim aktima. Problemi Vrbnika ili Plomina zajednički su svim srednjovjekovnim gradovima na brežuljcima. Zbog specifičnosti graditeljske baštine Istre, ta je regija najugroženija u Hrvatskoj i trebalo bi brzo i odlučno na svim razinama ozakoniti temeljne norme zaštite ozračja gradića na brijegu, ali i upoznati sve sudionike, od onih koji tamo žive, posjeduju zemljišta i kuće ili ih žele kupiti, do lokalne uprave i regionalnih vlasti. Prvo i nepobitno pravo starih gradova – koje smo spoznali kao spomenike kulture – na opstanak može se formulirati u jednoj rečenici: ne dopušta se *nikakva* izgradnja izvan perimetra nekadašnjih zidina, na padinama brijega i u neposrednoj blizini njegova podnožja. U posebnom dokumentu trebalo bi popisati sve te istarske gradiće da ne bude »zabune« i da nitko ne može reći da nije znao da i to pripada zaštićenoj hrvatskoj kulturnoj baštini. Uz već spomenute to su Labin, Grožnjan, Hum, Draguč, Roč, Motovun, Boljun, Oprtalj, Bale i niz drugih. Srednjovjekovni utvrđeni gradići koji su *per definitionem* »kruna brijega«, prestaju to biti onog trenutka kad se kompaktnost brijega naruši izgradnjom pojedinačnih kuća ili čak nestane pod novom izgradnjom.

Podignut poradi strateških potreba na brdu, srednjovjekovni je grad spomenik kojega se cjeloviti smisao ostvaruje u *dihotomiji*: netaknute prirode (brijega) i čovjekove tvorevine (grada). Organičnosti oblika prirodnog postolja suprotstavljena je stereometrija kula i kuća; zelenila tratine i raslinja nasuprot sivom ili bjeličastom kamenu zidina i građevina, s toplim crvenkastohrdastim krovovima, itd. Dragocjena je i nezamjenjiva pouka koju u tom smislu daju simbolički prikazi gradova, samostana, burgova i crkava na brežuljcima u pozadini prizora na *istarskim freskama* iz XV. stoljeća.

Ma koliko sve što je rečeno zvučalo nedvojbeno, jasno i jednostavno – te stoga nepotrebno – na nizu lokaliteta već su počinjena nepojmljiva nasilja izgradnjom, a vidimo in začetke čak i oko najglasovitijeg (po Nazoru), najslikovitijeg i najmonumentalnijega grada – Motovuna.

No, najopasnije bi bilo zavaravati se da se agresija novogradnji ne širi intenzivnije zbog svijesti o vrijednosti ili nepovredivosti cjeline urbane kompozicije, jer je ta »pošteda« privremena i naprosto rezultat zamrlosti izgradnje. Kad nastupi novi val intenzivnijeg korištenja prostora unutrašnjosti Istre, kao zaleđa turistički eksploatirane obale, ili zbog novih središta alternativnog ljetovanja, rekreacije i kulturnih djelatnosti, pa i obnove vinogradarstva i ostalih poljoprivrednih djelatnosti – pri obnovi sada napuštenih i zapuštenih naselja, nesumnjivo će pritisak najprije biti usmjeren na izgradnju izvan gradskih zidina i po padinama brijega podno grada.

Gotovo je redovit paradoks – koji smo pokazali u Plominu, a mogli bismo i u Oprtlju ili Grožnjanu – da oni koji žele stanovati u nekom kraju, ne obnavljaju kuće u starim gradskim jezgrama, nego one *extra muros* ili grade nove, najradije neposredno uz gradske zidine, na padinama ili u podgrađu.¹²

15. Koliko je potrebno sačuvati nedirnutu prirodu i koliki je predah nužan da bi se sačuvao skladan odnos razvedenog

14. (a) Istarski gradić Završje i danas je zadržao izvorni srednjovjekovni karakter...(b) toliko puta interpretiran na istarskim freskama
14. (a) The small Istrian town of Završje has kept its original Medieval character to the present day ... (b) and has been interpreted so often on Istrian wall paintings

15. Ston sa solanama i Mali Ston (u pozadini): koliko je potrebno sačuvati okoliša da najveći gotički urbanistički i fortifikacijski projekt Hrvatske ostane spomenikom kulture?

15. Ston with its salt flats and Mali Ston (in the background): how much of the environment should be preserved so that the largest Croatian project of fortification and zoning can remain a representative architectural monument?

volumena utvrđenoga grada *Stona* i velikih, strogo geometrijski podijeljenih ploha njegovih solana, kao zidina koje ga povezuju s Malim Stonom s kojim tvori urbanističko-fortifikacijsku cjelinu, najmonumentalnije ostvarenje iz XIV. stoljeća u Hrvatskoj? Mogli bismo također raspravljati koliki je zaštitni pojas potreban oko »idealnog« renesansnog grada Karlstadta (utemeljenog 1579. g.), da bi šestokraka renesansna *karlovačka zvijezda* zauvijek sačuvala svoj zeleni bastionski obris obrubljen šančevima? Ne bi li bilo najsretnije da se šančevi (ili barem dio njih) ponovno ispune vodom, kao što je to sačuvano oko holandskog grada Naardena identična obrisa? Nije li to jedini način da se uspostavi povijesna istina, sada na drugoj razini: romantičnog parka XIX. stoljeća kojemu bi to bilo poput umjetnoga jezera?

16. Pogled iz zraka uvjerava nas da je stari grad *Valpovo* u sjevernoj Hrvatskoj, koji čuva memoriju na razvoj od utvrde do dvorca, sačuvao svoj prirodni okoliš u dovoljnoj mjeri da nakon restauracije, koja je u toku, mimo i dostojanstveno može egzistirati na svom zelenom postolju. Iz dalje perspektive otkriva se i duboki pojas pripadajućeg posjeda, parka ili šume.

17. Visoki i snažni stubovi povezani moćnim lukovima antičkog akvadukta između Solina i Splita, monumentalni su primjer ljepote rimskog utilitarnog graditeljstva, jedini u Hrvatskoj. Tko će ikada ikome mentalno normalnome moći objasniti, zašto se, kraj tolikih pustih polja, sve novogradnje, većinom ružne i nakazne kuće i kućerine bez ikakve arhitektonske vrijednosti, moraju nabiti baš na spomenik kulture, na par metara od akvadukta? A dovoljno bi bilo da su locirani samo dvadesetak metara dalje (a optimalno pedesetak), pa da spomenik ne bude »pridavljen« i da slobodno diše. Pri tome, kao i uvijek, i kuće bi sačuvale svoj integritet: ne bi više živjele u njegovoj »sjeni«, nego bi i one imale svoj prirodni odah i sačuvale svoj slobodni okoliš.

Praktički zaključak, za koji sam se često zalagao na skupovima konzervatora ili graditelja, mogao bi se sažeti u zahtjev: prvi čin u zaštiti spomenika graditeljskog nasljeđa, kao kulturnog dobra, jest određivanje i pravno *fiksiranje radijusa zaštitne zone* oko njega, kao što je prvi čin zaštite ambijentalnih cjelina i urbanih aglomeracija *određivanje zoniga*, prostora koji im pripada (aktivno) ili prostora kojega su integralni dio (u pasivu).¹³

18. Iako sačuvana samo u temeljima *starohrvatska »crkva u Gradini«* u Solinu, jedinstven je spomenik arhitekture toga doba, a zbog oktogonalnog rasporeda stupova (koji su nosili centralnu kupolu), neki su istraživači pomišljali da je možda bila i krunidbena crkva kralja Zvonimira. Ovdje bi bilo neumnjesno i spominjati da je degradiran okoliš kompleksa, jer je izvršena agresija i na predromaničku crkvu i na renesansnu tvrđavu (»Gradinu«) što je uokviruje: drvena bina ljetne pozornice »sjela« je na južni zid crkve, a teška metalna konstrukcija ploče za projekciju filmova, nakon što je objahala obrambeni zid, zabodena je direktno u sjeverni zid crkve! Ovdje nije samo načet integritet i radijus spomenika, o čemu je bila dosad riječ, nego je sam spomenik osakaćen bešćutnom intervencijom. Ponovno moramo podsjetiti na privilegije što ih uživa slikarstvo kao priznata likovna umjetnost i arhitek-

16. *Valpovo*, tvrđava – dvorac sačuvala je svoje prirodno postolje i predstavlja skladnu kompoziciju unutar prostora grada

16. *Valpovo* – a fortification that grew into a castle has kept its natural base untouched and represents a harmonious and well balanced composition

17. Antički akvedukt Split–Solun primjer je ljepote rimskog graditeljstva – kuća u neposrednoj blizini primjer je suvremenog barbarizma

17. *The Split-Solin Roman aqueduct is an example of the beauty of Roman architecture. The house in its neighbourhood is an example of modern barbarism.*

18. Starohrvatska »crkvica u Gradini« u Solinu (XI. st.) koristi se kao baza metalne konstrukcije filmskoga platna ljetne pozornice

18. *The early Croatian "small church in Gradina" (Solun, 11th c) is used as basis for the metal construction of the summer cinema screen*

tura kao »nepriznata umjetnost«: tko bi se usudio ovako vandalski nagrditi ikonu ili zidnu sliku Bogorodice s djetetom?

Upitani zašto su monstruožnu konstrukciju ekrana morali usaditi baš u živo tkivo i ovako ranjenog starohrvatskog spomenika, mladosomalinski odgovorni dužnosnici, hladnokrvno su pojasnili da je, zbog postojećih zidina tvrđave, ovdje biljeterima najlakše kontrolirati da nitko ne prisustvuje projekciji filma bez karte. Tako je vrhunski spomenik najstarijeg sloja hrvatske kulturne baštine recentno prodan za nekoliko kino ulaznica.

19. Starom jadranskom »magistralom« proburaženi su i glasoviti primoštenski vinogradi. Spomenik tisućljetnog čovjekova rada na otimanju malih krpica zemlje crljenice iz debelih naslaga kamena, da bi proizveo grožđe i vino vrhunske vrijednosti. Slika primoštenskih vinograda predstavlja Hrvatsku u sjedištu Ujedinjenih naroda u New Yorku. Što bi bilo da netko – usporedbe radi – izloži tu sliku kao dokaz kako smo bešćutno (i podjednako glupo s ekonomskog, kao i s kulturološkog stanovišta) autocestom presjekli tu čarobnu geometrijsku kompoziciju suhozida i crljenice. A bilo je dovoljno samo dvjestotinjak metara premjestiti trasu (bez ikakva gubitka na dužini, da je samo malo drugačije bila dovedena do tog mjesta). Pri tome se treba sjetiti kako su često najvažnije prepreke na cesti dovoljan razlog da im se prilagodi trasa.

Fenomen agresije cestogradnje, industrijske ili stambene novogradnje na spomenike kulture i kulturne ambijente interpretirala je naša struka i kritički pobijala desetljećima uoči, tijekom i nakon gradnje jadranske *magistrale* i niza drugih velikih zahvata u prostor. Brojni primjeri dokazuju očigledno (i za kulturnu baštinu nacije tragično) da usavršavanje tehnike i ekonomski boljitak ne znači i unapređenje kulture življenja u nekoj sredini, ako ga ne prati adekvatan intelektualni i kulturni razvoj.

U rješavanju problema radijusa zračenja energije oko spomenika, moći ćemo se sustavnom analizom uvjeriti da skladno rješenje uvijek znači *obostrano vrednovanje: i spomenika i okoliša*. Iako smatram da nema metričkih normativa, minimalni je radijus ozračja barem ponovljena mjera samog zdanja kao prirodna hemisfera *volumena zraka* koji mu pripada.

20. Da nije riječ o plošnoj ili »prizemnoj« zoni oko spomenika, nego o prostoru, hemisferi, na dramatičan i potresan način dokazuje slučaj *Trogira*. Prekrasan pogled na Trogir iz aviona redovne zračne linije dokazuje ujedno u kakvoj je nedopustivoj i po spomenik katastrofalnoj blizini zvonika katedrale locirana putanja do aerodroma: osim nesnosne buke i drastičnog zagađivanja spomeničke cjeline grada, zračne vibracije neposredno ugrožavaju zvonik koji je, po svojoj jedinstvenoj mješavini i sintezi stilova, nedvojbeno europski i svjetski spomenik kulture.

21. Kao karakterističan primjer sudbine osamljenih spomenika kulture treba spomenuti jednu razmjerno dobro sačuvanu ranobizantsku utvrdu – kakve su se gradile na plovnom putu duž istočnog Jadrana: u *Polačama* na Mljetu.¹⁴ Građevina je prepuštena seljacima, koji uz to što ruše i odvoze građu, i još drskije uzurpiraju zaštitnu zonu spomenika gradnjom kuća na najistaknutijim lokacijama zelenog pojasa oko njega u neposrednoj blizini, ili se naslanjaju na nj ili čak ugrađuju unutar perimetra spomenika.

19. *Primoštenski vinogradi* nemilosrdno su presječeni i razdvojeni jadranskom »magistralom«

19. The vineyards of Primošten have been ruthlessly divided by the "Jadranska magistrala"

20. Prekrasan pogled na *Trogir* iz aviona redovne zračne linije dokazuje ujedno u kakvoj nedopustivoj i po spomenik katastrofalnoj blizini »zaštićenog« grada prolazi redovna zračna linija do aerodroma, ugrožavajući zvonik katedrale vibracijama i zagađivanjem

20. The beautiful view of Trogir from a plane on a regular daily flight also shows that the regular daily flying route to Zadar airport is inadmissibly and catastrophically close to the "protected" city, constantly endangering its steeple with vibrations and pollution

21. *Ranobizantinska utvrda* i palača, VI. st., u *Polačama* na otoku Mljetu, s divljom izgradnjom uokolo i unutar samog spomenika, ugrožena je i devastirana

21. The early Byzantine fort and palace (6th c) in Polače on the island of Mljet are threatened and devastated by unauthorized building around and inside the complex

22. Primjer *dvorca Pejačević u Virovitici* također je negativan, samo na drugi način. Ispred otmjenog i dobro očuvanog dvorca poznate slavonske plemićke obitelji Pejačević, u sklopu parka – koji je integralni dio svakog baroknog dvorca, pa i onih klasicističkih i romantičkih u XIX. st. – u neposrednoj blizini ispred glavnog pročelja, kao karikatura nekadašnjih perivoja, fontana i velikih površina vodenih »ogledala« izgrađen je plivački bazen u duhu socijalističke parole da dvorce treba oduzeti plemstvu i dati na uživanje radničkoj klasi...

23. Pogled na dvorac i perivoj u *Donjem Miholjcu* (1906–1914.) pokazuje kako izgleda i što znači jedan njegovani park uz dvorac i koliko se zahvatima tipa onoga u Virovitici nena-doknadivo gubi na skladu i vrijednosti cjeline.

24. U duhu suvremenog neoprimitivizma i neoprovincijalizma, agresije i arogancije intervencija u urbanim prostorima, mogli bi se naći na pretek primjeri iz tzv. Metropole, Zagreba. Za metodska razmatranja dovoljan je i jedan u kategoriji pojedinačnih spomenika. Kako se može opravdati recentna *interpolacija* između dva raznorodna i raznodobna spomenika na *zagrebačkom Kaptolu*. Uz najljepšu baroknu kanoničku kuriju iz XVIII. stoljeća s valjkastim istakom – vidikovcem i mekom modelacijom dekorativne polikromne raščlambe fasade u žbuci, bila je u pristojnom odstojanju izgrađena zgrada kazališta *Komedija*, povučena i uvučena u odnosu na uličnu liniju, s niskim prizemnim kamenom obloženim pročeljem, oblikovanim kao varijacija na temu lokalnoga biedermyera, ali istodobno u duhu art decoa dvadesetih godina našega stoljeća. Recentna prigradnja uza zid uskog vrta ispred kurije obostrano je agresivna i nepomirljiva prema susjedstvu u koje se ugurala. Prvo, samom lokacijom, isturena u prednji plan nameće se podjednako kad pristupamo sa sjevera jer prijeći pogled na cjelinu fasade kurije, kao i kada se uspinjemo s juga jer se projicira na fasadu kazališta. Druga razina drske nasilnosti odnosi se na građu i oblikovanje: dolje žbukana, riješena je u gornjem dijelu drvenim letvama kao »šupa« za drva ili sušara za kukuruz. Svojim nametljivim ruralnim karakterom, opire se urbanom okolišu, koji je do sada, unatoč stilskoj dihotomiji, bio skladan zbog podudarnosti u pristupu urbanoj arhitekturi (unatoč morfološkim razlikama), primjene trajnih materijala i težnje dotjeranosti.

Navedeni i brojni drugi primjeri svjedoče o univerzalnoj važnosti pojma *ozračja spomenika* u interpretaciji kulturne baštine, kao i o izuzetnom značenju odnosa prema okolišu spomenika za sudbinu njihova trajanja (ili uništavanja).

Tezu o stvarnom postojanju radijusa sila djelovanja ili hemisfere ozračja građevine, interpretiranu na primjerima graditeljskog nasljeđa hrvatskoga sjevera i juga, smatram jednom od važnih i nezaobilaznih komponenta u pristupu zaštiti i obnovi spomenika arhitekture općenito, a posebno aktualnom u doba obnove ratom razorenih spomenika arhitekture, arhitektonskih kompleksa i urbanih cjelina. Obradio sam je detaljnije i analizirao na primjerima stoga što je – iako znači *opće mjesto* teorije – obično zapostavljena u praksi zaštite spomenika. Važnost ozračja u zaštiti spomenika i spomeničkih i ambijentalnih cjelina ne bismo smjeli zanemariti ni tijekom

a)

b)

22. *Dvorac Pejačević u Virovitici* u svom zelenom okruženju s jedne strane (a) i sa socrrealističkim javnim bazenom u neposrednoj blizini s druge (b)

22. The Pejačević castle in Virovitica with its green surrounding on its one side (a) and the socialist-realist public pool in its immediate vicinity on the other (b)

23. *Dvorac u Donjem Miholjcu* (1906–1914) s perivojem i šumom sačuvao je cjelinu arhitektonskog spomenika i okoliša

23. Castle in Donji Miholjac (1906-1914) with park and forest has remained in original harmony with its environment

24. Barokna kanonička kurija s karakterističnim valjkastim istakom, na zagrebačkom Kaptolu, unakažena agresivno prigradenom recentnom prigradnjom ruralnog karaktera

24. Baroque Canon's Curia with characteristic cylindrical oriel on Kaptol in Zagreb, disfigured by an aggressively rural recent addition.

25. Parna »Pekara« u Pakracu s nasilno prigradenom metalnom konstrukcijom autobusne stanice »Croatiatransa«, sve razrušeno tijekom srpske agresije. /III/1992. g./

25. The steam bakery in Pakrac with the disfiguring metal construction of the Croatiatrans bus station, all destroyed in the Serbian aggression, March 1992.

obnove oštećenih ili uništenih građevina, graditeljskih cjelina pa i čitavih naselja tijekom 1991–1994. godine. Tim više što destrukcija okoliša ponekad pruža mogućnost da se uz obnovu samog spomenika isprave i ranije greške u izgradnji unutar radijusa njegova ozračja.

25. Navest ću samo jedan primjer, od niza srodnih, dovoljan za načelno postavljanje i rješavanje problema.

Fotografije koje objavljujem, snimio sam u ožujku 1992. godine u Pakracu.¹⁵ Sa stanovišta kulturne baštine, fotografija prikazuje dvije faze agresije: prva je zagrebačkog »Croatiatransa«, a druga četnička. Skladni ambijent iz XIX. stoljeća obuhvaćao je ciglenu zgradu parne »Pekare« (na kojoj se još čita natpis) s visokim dimnjakom, tipičan spomenik industrijske arhitekture – kojih je malo preostalo i kojima općenito u nas nije bila posvećena gotovo nikakva briga – zatim stubište uz brijeg do obiteljske kućice iz istog razdoblja razvedenog obrisa i razigranog krovišta. U tu romantičnu kompoziciju, potkopavanjem prirodne padine brijega (i podzidavanjem) nasilno je bila umetnuta metalno-staklena konstrukcija autobusnog stajališta »Croatiatransa« iz Zagreba, koja se svojim metalnim profilima direktno nabila na tvorničku bočnu fasadu.

Zatim je slijedilo četničko granatiranje i destrukcija čitavoga Pakraca, pa je uništen i autobusni kolodvor. Nije potrebno trošiti riječi na dokazivanje nužnosti izgradnje autobusne postaje, no za nju je bilo mnogo drugih prikladnih lokacija, pa i u neposrednoj blizini, u istoj ulici. Stoga, kad se planirala i danas kad se već provodi obnova, taj objekt i njemu slične interpolacije u drugim gradovima i naseljima, koje su izrazite »nagrade«¹⁶ ambijenta u koji su se nametnule, umjesto da se akomodiraju ne bi se nipošto smjele obnavljati. Naprotiv, treba »iskoristiti« destrukciju, prihvatiti činjenicu da je sadašnjom agresijom poništena prethodna agresija, i rekonstruirati izvornu skladnu prostornu kompoziciju tog zakutka Pakraca. Potrebi autobusnog stajališta lako je udovoljiti izgradnjom kvalitetnije arhitekture – ili adaptacijom stare – ali na drugome mjestu.¹⁷

Bilješke:

1 Vidi: Ivančević, R., *Stradanje, obnova i zaštita graditeljske baštine Hrvatske*, Sabor hrvatskih graditelja, Crikvenica, 30.9–2.10.1993. g., Zbornik radova, str.39–57.

2 Deseta teza, n.dj., str. 51.

3 Shvatimo li spomenik kao biće, to je slično kao kad nekome smrtnu kaznu zamijene doživotnom robijom...

4 Za sve podatke o ljetnikovcima vidi: Grujić, N., *Prostori dubrovačke ladanjske arhitekture*. Rad JAZU, knj.399, Razred za likovne umjetnosti, knj. X, Zagreb, 1982.

5 Govorim o pseudomodernoj arhitekturi, jer je primijenjena morfologiji modernoga graditeljstva, ali nije dosegnuta razina kvalitete, da bismo je nazvali arhitekturom. Takvom tipu graditeljstva obično nedostaje upravo jedno od temeljnih svojstava moderne arhitekture: da ne rješava samo volumen, nego integralno i kreativno oblikuje volumen i prostor.

6 Na taj položaj Vrbnika odnosi se i pjesma *Vrbniče nad morem, visoka planino...*

7 Vjerojatno nitko od nasilnih projekatana u povijesno definiranom prostoru, u svojoj životnoj praksi ne bi nikad učinio sličnu grubost.

8 Kao što su u muzici nužni trenuci apsolutne tišine prije prvog tona ili tzv. *Auftakt* kao uvod u muzičku frazu ili pauza između dva stavka kompozicije: te cezure tišine ne razbijaju cjelinu muzičkog djela, nego su nužne u njegovu strukturiranju.

9 U jednoj raspravi o urbanističkim problemima Zagreba na ulogu i funkciju praznog prostora u kompoziciji grada upozorio je i argumentirano obrazložio kolega Marinović – Uzelac, no nažalost taj mi tekst nije pri ruci.

10 »Strah od praznine« psihološka je reakcija primitivnog mentaliteta koji ne podnosi praznu plohu i stoga je – u svakoj primitivnoj umjetnosti – ispunja ornamentom. Prvi put se javlja u povijesti u doba prelaska s lova na zemljoradnju, u neolitiku, u lončarstvu, a korijen joj i leži u psihi zemljoradnika, obrađivača tla: ne ostaviti ni djelić tla (površine, posjeda) »neobrađen«. Otada je kontinuirano prisutna u ruralnoj svijesti, ma kojeg povijesnog razdoblja.

11 Primjeri su presnimljeni iz engleskog udžbenika o »zračnoj arheologiji«, objavljenog nakon Prvog svjetskog rata (1929), u kojemu se iz strateških razloga razvilo fotografiranje iz aviona glasovitog RAF-a, a potom primijenilo u arheološkom rekognosciranju terena i identifikaciji nalazišta pod zemljom pomoću analize tonskih razlika u tlu ili raslinju.

12 To je, također, povijesno i sociološki gledano izraz primitivnog, u biti ruralnog mentaliteta. Treba se uvijek sjetiti da smo i mi, kad smo se – još na prehistorijskom stupnju društvene zajednice – doselili u visoko urbaniziranu rimsku provinciju Dalmaciju, umjesto stanovanja u antičkim gradovima, radije osnivali nova prigradska naselja (seoskog karaktera) i živjeli u njima: umjesto u Saloni, koja je tada imala još sve zidine i kuće očuvane, stari su Hrvati osnovali Solin.

13 U Društvu povjesničara umjetnosti u Zagrebu, u studenom 1996. god. u raspravi o obnovi i zaštiti *crkve Sv. Dunata na Krku*, iz XII. stoljeća – da li i kako obnoviti sljušteno kamenu ovojnicu građevine – smatrao sam da je za njenu valorizaciju također važno dokinuti nasilje ceste nad spomenikom. Cesta prolazi uz brid crkve, a kako je cesta podignuta na nasipu, crkva se našla u *depresiji*, u doslovnom i prenesenom smislu riječi. Njezin sadašnji *ponižavajući* status (ponovno u oba smisla riječi) demantira na očigled svaku frazu o poštivanju hrvatske kulturne baštine. Agresivna krivulja ceste drsko govori da je građevina *smetnja* i *prepreka* pravocrtnom odvijanju prometa. Agresija nije samo formalne naravi, osim što se spomenik i neposredni okoliš zaprašuje i zagađuje kemikalijama u ispuhu, promet teških vozila prenosi i vibracije tla. Dovoljno je – a nužno za minimalne zahtjeve poštivanja integriteta spomenika – odmaknuti cestu za desetak metara i oblikovati zavoj koji će ga osloboditi pritiska, i imati svojstva otmjene krivulje, umjesto neprirodnog loma sadašnje trase.

14 Lokalitet je po latinskoj riječi *Palatium*, palača, i dobio ime.

15 Tada se još ozbiljno pucalo iz obližnje šume na brijegu, pa su nas poznavaoi prilika zadržavali u Bjelovaru do trenutka kad je nastalo kratko zatišje. Promatrač iz Pakraca javio nam je da možemo doći i na brzinu protrčati gradom jer su »četnici ručali i otišli na poslijepodnevo spavanje«, kao i svaki dan; a sve se to moglo vidjeti i prostim okom, a kamoli ne dalekozorom. Ovo bilježim kao kroničar, da se ne zaboravi.

16 Prema nomenklaturi istraživača povijesnih naselja u Institutu za povijest umjetnosti u Zagrebu.

17 Razoreni Lipik i Pakrac, pa dijelom i Bjelovar, posjetio sam u ožujku 1992. god. s kolegama iz Državne uprave za zaštitu spomenika kulture u Zagrebu. U razgovorima o projektu obnove, na sastancima nakon toga, uznastojao sam da se ponajprije izradi rješenje zoniranja, predlažući tri zone: 1. onu u kojoj treba sve restaurirati kao što je bilo, jer čini *urbanu jezgru* i znači povijesno najvažniju *sliku grada*, zatim, 2. *međuzonu* u kojoj treba odrediti određeni režim izgradnje radi susjedstva sa zaštićenom jezgrom (dakle zonu »ozračja«) i 3. *vanjsku zonu* u kojoj je poptuno slobodna izgradnja.

Smatram da je takovo zoniranje pretpostavka svake planirane obnove, jer se samo na temelju takova pristupa u povijesnim sredinama može odrediti redosljed: naime, dok se izgradnji i obnovi »vanjskog« pojasa može pristupiti odmah, u zaštićenoj jezgri, zbog potrebnih istraživačkih radova, treba mnogo više pripreme i vremena prije građevnih intervencija.

Fotografije: R. Ivančević

Summary

Radovan Ivančević

A Monument's Ambiance Radius

The author discusses *a monument's ambiance radius* as a key word in the assessment of those elements turning a building or architectural complex into a monument, as well as offering guidelines for the preservation of its heritage value when that has been compromised or destroyed. The radius of an (invisible) circle or hemisphere lying about a monument marks the minimal or optimal space zone necessary for the normal "living" and "breathing" space required by a monument as a value system and organic form of art. It is the space appropriated by every monument depending on its force of attraction.

Two *aurae* of opposed or contrasted foci meet, often clashing, in this zone of attraction: one aura radiates directly from the monument, the other is produced by the closest building in the neighbourhood. They can be understood as magnetic, gravitational fields whose mutual relations are established in three ways: they remain removed from one another, they touch, or interpenetrate one another. The distance between two buildings is favourable when their "magnetic" fields re-

main separated or are felt to be just barely touching, while the interference of fields may create tensions and mutual rejection which compromises the wholeness of a monument, becomes an act of aggression, even annihilation of its ambience.

The radius of an active hemisphere, a spatial segment filled with its radiation is immanent in every monument: numerous monuments of our heritage although preserved or “spared” from demolition and catastrophic interventions, are bereft of such a space, being stifled by their surroundings or degraded by inadequate neighbourhoods.

Analyzing selected examples illustrating his thesis, the author points out that each case is individual and no norms exist which would allow us to measure or quantify a monument’s ambience radius. Before starting a project every architect should take the trouble to study the relation of architecture and nature on his specific location, as if it were an organic phenomenon. In Istria, for example, a fatal mistake was made in Plomin where instead of renovating the invaluable ancient town centre (severely damaged), two aggressively banal buildings were built at its very entrance. On the other hand, many run-down or even deserted old townships in Istria have managed to preserve a harmonious relationship with their natural setting. Knowing what happened in other places, one fears the damage of future plans of revitalization: will they respect the traditional values or shall we witness more devastation of natural surroundings? Owing to the specific character of the old architecture of Istria and its numerous small towns, their ambience and aura should be protected by codifying certain basic conservation principles on all levels of legislation. Thus, in the case of typical hilltop settlements, there should be no construction outside the perimeter of the former city walls, nothing should be built on the slopes or even in the immediate vicinity of the foot of these hills.

The author believes that in courses on old architecture and town planning at the university students should be taught that no locality is ever a tabula rasa, but rather a field of closely intertwining forces: invisible (gravity), material (configuration of the ground), underground (conditioning the type of construction) and above ground (atmospheric conditions, climate) including the cosmic level (insolation). The specific forces inherent in man’s artifacts are also dynamic spatial factors: demanding that buildings and towns (parts of the architectural heritage) be seen as part of the empty space surrounding them, the hemispheres of their auras, volumes of air which is an equal constituent counterpart of their material volume. If these rules were scrupulously followed, countless misunderstandings, aberrations and destruction of the architectural heritage would have been avoided.

It is difficult to define these rules metrically, because space needs to be observed, traversed and experienced. It is certain, however, that lack of awareness of the importance of pauses, of free space in architecture and town planning invariably reflects a primitive mentality: a horror vacui.

The first precondition for awareness and understanding of spatial relations and intertwining of forces in space is a sense of distance, of proper focalization. We cannot see what is “in front of our nose”, but must draw back in order to see the whole design; in matters of space relations we need a bird’s eye perspective from which it is easier to observe the patterns of traditional human habitations and incorporate them into new projects.

Many localities have already been violated by inadequate new construction. The fact that there have recently been few

violations is unfortunately not a sign of raised aesthetic consciousness, but of low economic potentials. It is to be expected that a new wave of tourist colonization of central Istria will begin in the near future, when some will renovate old houses, and others will want to build new ones with their eyes particularly set on the slopes of the hills crowned by the little towns typical of the Istrian heritage. The author points out that the restoration of Valpovo, an old town in northern Croatia, should be seen as an example of a successful intervention, preserving a lot of the original green freshness of its original ambience.

All this leads him to the formulation of the following rule: the first step in preserving any item of the architectural heritage is to determine and legally sanction the size of its *ambience radius*, just as larger housing units and urban agglomerations must submit to the rules of *zoning*. A good solution always considers both elements – the monument and the space around it, always aware of the need for freer circulation of traffic. That the “ambience” we have in mind is a three-dimensional spatial category rather than just a two-dimensional concept of the surrounding ground can best be shown on the example of Trogir, where the daily airplane route is inadmissibly and catastrophically close to the belltower of the town’s famous cathedral. Apart from the noise and pollution of the historical centre of the city, the air vibrations are a most direct threat to the tower which in its unique blend of styles ranging from Romanesque to Baroque holds a high place in the architectural heritage of Europe and the world.

The author believes that the concept of the “ambience” or space surrounding a monument has universal value, and that the immediate surroundings of a monument have a most direct influence on its longevity (or decay). Analyzing a number of architectural monuments of the Croatian cultural heritage, the author insists that the concept of the “ambience radius” is a most significant component in the work of renovation and conservation. However, in spite of being accepted as a *commonplace* of theory, it is rarely applied in practice. And yet, it has become particularly relevant now, after so many individual buildings, architectural complexes and even entire settlements have been damaged or destroyed during the war 1991-94, and more massive reconstruction will make it possible to correct previous mistakes, e.g. in cases where new buildings had disrupted harmonious old neighbourhoods.

Among many cases to the point, only one will be mentioned here, in support of the general rule: the photograph of a locality in Pakrac taken during the recent war, in March 1992. On the photograph are recorded two phases of aggression: the first was the building of the *Croatiatrans* bus station before the war, the second is the destruction caused by Serbian shells during the war. The photo shows the brick building of a large steam bakery, with a tall chimney – a typical (and typically ignored) monument of nineteenth century industrial architecture. This building was incorporated into a harmonious 19th c setting, with steps leading uphill towards a family house, which is rather sprawling, with a many-faceted roof. But this romantic composition was destroyed when the lower part of the sloping hillside was hollowed out, and the metal and glass structure of the bus station was forcefully inserted into the hollow, as if “glued” to the facade of the old bakery. In the war the Serbs shelled and destroyed most of Pakrac, including the bus station building. Rebuilding this locality, the author tells us, the station, which had been an eyesore, should in no case be rebuilt: a new project should restore the old harmonious neighbourhood, and the bus station should be moved to some other location.